

Problematica timpului în *Divanul*. Cele șapte vârste și „tâmplările” ființei

Emanuela ILIE

Meditația asupra timpului a reprezentat, s-a spus, chiar actul de naștere a filosofiei. În întreaga ontologie occidentală, începând cu cea tradițională, greacă și terminând cu cea modernă, însuși sensul ființei a fost interpretat având drept punct de plecare existența ei închisă în delimitări spațiale și mai ales temporale. De la Aristotel (care, în *Fizica*, cartea a IV-a, cap. II, 219 a, pune în legătură ființa naturii cu schimbarea spațială și mișcarea temporală) și până la Heidegger (care postulează, în finalul conferinței *Conceptul de timp*, chiar echivalența între ființare și timp: „*Dasein*-ul ca *fapt-de-a-fi-în-lume* este însuși timpul”), relația pare a deveni axiomatică. Acest veritabil miez al oricărei meditații ontologice constituie, *volens nolens*, și sursa cărților sapiențiale, în care prevalează, firesc, interogația asupra esenței ființei umane, văzută ca expresie a închistării spiritului într-un înveliș carnal, supus tentațiilor înșelătoare. Eternul conflict materie–spirit, orientarea epicureică opusă modului de viață auster, modalitățile de a rezista ispitelor trupești, de la simpla moderație la mai dificilul ascetism, considerat uneori singurul demers într-adevăr cathartic, iată câteva dintre formulele structurante ori soluțiile vehiculate în absolut orice carte de înțelepciune, înmagazinând experiențe fundamentale de viață, filtrate și prin prisma unor experiențe culturale. *Ceasornicul domnilor* al lui Guevara, *Oracolul manual* al lui Baltasar Gracián, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, pentru a nu mai vorbi de mai cunoscutele scrieri morale ale lui Montaigne, Burton sau La Fontaine sunt doar câteva dintre operele având drept corolar interogațiile și posibilele răspunsuri ale ființei aruncate în lume. Li s-ar putea adăuga, fără nici o îndoială, cărțile primului nostru spirit enciclopedist, Dimitrie Cantemir; de altfel, la primul rod scris al meditației ontologice cantemiriene, *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau Giudețul Sufletului cu Trupul* (datând din 1698), ne vom referi în continuare, deși am fi putut avea în vedere și lucrările în care conflictul anunțat încă din elementele paratextuale îmbracă haina metafizicii, ca *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago (Imaginea cu neputință de zăgrăvit a științei sacre)* ori cea a ficțiunii, ca *Istoria ieroglifică*.

Scriere de tinerețe, deci, *Divanul* este mai întâi de toate un produs al întâlnirii lui Cantemir cu marile cărți ale culturii universale; acesta este și motivul pentru care însăși chintesența cărții, meditația nemijlocită asupra raportării umanității la timp, anunțată de lunga paranteză anterioară, este percepută prin oglinda astfel revelatorie a dialogului intertextual. Cu precădere *Svintele Scripturi*, dar și opere filosofice fundamentale ca *Etica* sau *Fizica* lui Aristotel, *Epistolele* lui Seneca, *Repertorium morale* a lui P. Berchorius, *Confesiunile* Sfântului Augustin sunt doar câteva dintre textele citate și comentate în primele două părți ale *Divanului*, în timp ce ultima

parte constituie, în sine, chiar traducerea cărții *Stimuli Virtutum, fraena peccatorum* a lui Andrea Wissowatius. Grație lor, tânărul principe de o largă erudiție își configurează o teorie despre posibilitatea individului de a fi fericit, de a rezista dublului asalt – al lumii înșelătoare și al timpului nemilos – printr-o etică echilibrată, de inspirație stoică (deloc întâmplător, cartea se încheie cu două serii de principii de gen, *Ale stoicilor porunci dzéce* și *A altuia învățătură*). Nucleul acestei teorii îl elaborează însă, într-un discurs propriu, la sfârșitul cărții a doua, recomandându-i de altfel unui cititor atent, inițiat ori dornic a se iniția în tainele doar sugerate de text să își intensifice lectura la glava 85:

Cețeste...mai vartos la sfârșitul cărții a doa Pentru 7 vârste și Viața omului ca poama și Pentru lumeștile tâmplări de pediapsă pinte 7 vârste ce se tâmplă.

Regăsim, aici, o concepție mai veche despre timpul uman descompus, astfel, în șapte vârste; Cantemir preia și adâncește una dintre teoriile umaniste, axată pe interpretările medievale asupra diviziunilor temporale: *prunciia*, *copilăria*, *cătărigiia*, *voiniciia*, *bărbăția*, *căruntéța* și *bătrânéța* devin la principele erudit șapte trepte complementare ale formării de sine, ale de-săvârșirii în raport fundamental cu mundanul și supramundanul. „Întăia vârstă și floarea vieții omenești”, *prunciia*, este vârsta perceperii lumii printr-o inocență primară, care ar trebui să slujească drept pildă omului matur:

Așișderea prunciia tipos și pildă ale altor vârste iaste... Pentru acesta cu răutatea prunc fii, iară cu mintea în toate dzile, precum pruncul, așé și tu créște și te agiutoréște.

Următoarele două vârste, ce reprezintă „legătura florii a vieții omenești, *copilăria* și *cătărigiia* iaste”. Sunt vârstele educării, pedagogia diferențiată fiind sugerată ca utilă demersului formativ, căci omul, precum arborelui, „de va în vrème bună lega, bună poamă face, iară de în vrème rea, rea poamă va face”. Altfel spus, „în copilărie sau bune, sau réle obiceié vei putea lega, și carile în cătărigie vei agonisi, în bătrânéțe le vei moșteni”. Vulnerabilă, poate chiar mai vulnerabilă decât primele, este a patra vârstă, „încă de curând legată poamă a vieții omenești, *voiniciia*”. Motivele fragilității? Invidia falșilor prieteni și mai ales ispitele nenumărate, adevărate probe ale rezistenței trupului și spiritului:

Voinicul de toate socotit și străjuit a fi se cade, că într-acea vârstă mai mulți nepriiatini decât într-altă vârstă are. Întăi, singură vârsta a tineréțelor, carea oarecum cam rătăcită sau încă neașezată iaste. A doa, singele carele într-acea vârstă mai mult izvorește, adecă poftele mai mult se adaogă, care pofté mai multe și mai iuți decât a altor vârste sint.

Cea de-a cincea vârstă, *bărbăția* sau „coacerea poamii a vieții omenești”, este cea a deplinei forțe, a maturității fizice și psihice:

omul la vârsta bărbăției agiungând, în toate dulce, întreg, copt a fi li să cade...De vrème ce cu trupul vartos, tare, bărbat și vrédnic ești, cu cât mai mult cu sufletul mai tare, mai vartos, mai bărbat și mai vrédnic să fii.

În acest moment al discursului despre etapele necesare ale săvârșirii și ale de-săvârșirii ființei, Cantemir preferă fragmentarea lui, deloc întâmplătoare, printr-un

interesant *intermezzo* pe o temă subsecventă: „tâmplările”, aș spune *pragurile* sau nodurile care segmentează, la rândul lor, destinul uman, fortificându-l, modelându-l întru salvarea pe care trebuie să și-o clădească, pas cu pas:

Tâmplările dară pentru ale omului vieți vârste, adecă pedepsitoare și, cum s-ar dzice, trupului certătoare și învățătoare, acéstea sint.

Modurilor de a ființa viu, întreg în univers le pot fi circumscrise, așadar, tot cu funcție pedagogică, formativă, o serie de *tâmplări certătoare și învățătoare* trupului vulnerabil. Între ele, *slăbiciunea (adecă boala)*, *robia (sau închisoarea)* și *sărăcia*, comentate de Cantemir în spiritul eclesiastic, capătă, în contextul binecunoscut al vieții principelui, cumulând eșecuri și frustrări, rolul unor cercuri ale suferinței necesare, purificatoare.

Revenind, a șasea vârstă, „începerea langedzirii poamii, a vieții omenești, *căruntețea* iaste”; ei îi corespunde o scădere a forței fizice, căreia ar trebui să îi corespundă, crede tânărul gânditor, o întinerire, o primenire spirituală care să atenueze șocul percepției, pe viu, a finitudinii trupești. Necesara lege compensatorie este formulată fără echivoc:

precum mai vârtos începi a îmbătrâni, cu atâta mai vârtos începe sufletul a-ți griji și cu fapte bune a-l întineri.

În fine, a șaptea și ultimă vârstă, „sau de tot putregiunea poamii vieții omenești, *bătrânețea* iaste”. Primenirea spirituală, ascetismul dublat de un altruism total sunt, mai mult ca oricând, necesare și suficiente pentru a asigura curând muritorului mântuirea în veșnicii:

și aceasta să știi că când liac și tămăduire trupului nu-i, atuncea vindecare și lecuire sufletului iaste. Cu ce? Cu părăsirea răutăților și cu ferirea bunătăților. Atuncea adevărat trupul îmbătrânind, sufletul întinerește.

Finalul celei de-a 85-a și ultime glave a cărții a doua a *Divanului* formulează, așadar, explicit această pedagogie a vindecării prin suferință, care să ofere în egală măsură tămăduire trupului și spiritului. Ea constituie, astfel, însuși miezul antropologiei cantemiriene, dezvoltând în fond invitația la un *modus vivendi* clasic, cu rădăcini – oricum recunoscute – în filosofia stoică. Într-o lume a aparențelor înșelătoare, singura soluție a umanului de a supraviețui, de a se opune tiraniei timpului necruțător și de a-l transforma în aliat (întru veșnicie!) rămâne *pacea* – cu sine însuși, cu alții și cu Dumnezeu:

Pacea dară în trei chipuri și în trei locuri să face. Chipul întâi și locul întâi iaste: singur omul în sine, trupul cu sufletul, singur *cu sine* a-și împăca. Chipul al doilea iaste: *între frați și între vecini* cu pace și cu învoioțe a petrece. Aceasta dară pace *vremêlnică*, adecă a lumii aceștiia să chiamă... Chipul al treilea și locul al treilea al păcii iaste: ca *omul cu Dumnădzău* pace și învoioță să aibă, carea pacea *vécinică* adecă și ceriască să chiamă, carea cu a credinții și cu al botezului testament între om și între Dumnădzău să liagă.

Punctul de plecare al meditației cantemiriene este, aici, o concepție aureliană, cu siguranță cunoscută principelui umanist. În *Meditații. Către mine însumi*, Marcus Aurelius postulase, în termeni asemănători celor cantemirești, existența umană ca o

sumă a trei tipuri fundamentale de relații – cea cu trupul, cea cu divinitatea și, în fine, cea cu ceilalți:

există trei relații între tine și restul, una cu trupul care te înconjoară, cea de-a doua cu acea cauză divină de la care provin toate cele ce se întâmplă tuturor și a treia, cu cei care trăiesc împreună cu tine.

(Sunt, de altfel, cele trei fețe ale alterității – cea interioară, cea „exterioară” și cea „radicală” – pe care își va întemeia discursul ontologic aproape întreaga filosofie a secolului XX, de la Martin Buber la Emmanuel Lévinas).

Cele trei tipuri de pace la care Cantemir îndeamnă conturează, în fond, o triplă modalitate de a-ți conserva identitatea individuală prin raportarea necesară la alteritatea care împlinește ființa, prelungind astfel timpul uman în timpul sacralității. Doar astfel se obține, în fond, uitarea instanței transcendente care ne urmărește, încă de la naștere, destinul, înscriindu-l în vremelnice: *mors certa, hora incerta*, ideea augustiniană nu este deloc străină principelui moldav. Cu un *memento mori* fără echivoc se încheie, de altfel, întregul text cantemirian. Ultimul paragraf este unul extrem de substanțial, conținând, în variantă concentrată, temele-nucleu ale *Divanului*, în forma principiilor esențiale pentru care a pledat dublul autorului pe tot parcursul cărții: „Liapădă céle réle. Învață-te lui Dumnedzău a trăi. Învață-te a muri”. Este pedagogia prin care Înteleptul a învins, până la urmă, Lumea și va învinge, finalmente, și Moartea.

Le problème du temps dans le *Divan*. Les sept âges et les « événements » de l'être

Livre de sagesse, produit de la rencontre de Cantemir avec les grands livres de la culture universelle, le *Divan* s'extrait la sève d'une méditation explicite sur le rapport de l'humanité avec le temps aperçu par le miroir révélateur du dialogue intertextuel. Le temps humain se décompose ainsi en sept âges, conformément à une théorie humaniste, axée sur les interprétations médiévales sur les sousdivisions temporelles. Ce sont sept escaliers complémentaires de la formation du soi, de l'accomplissement de l'être en rapport fondamental au monde et au sur-monde. Il leur correspond aussi quelques « circonstances » comme la maladie, l'esclavage ou la pauvresse qui, dans le contexte malheureux de la vie de Cantemir, deviennent cercles de la souffrance nécessaire. La fin du *Divan* formule en termes explicites cette pédagogie de la purification par la douleur. La 85-ième et dernière glave constitue, d'ailleurs, le noyau de l'antropologie cantemirienne, construite sur l'invitation à un *modus vivendi* classique, stoïque. Dans un monde des apparences, la seule solution de l'humain de survivre, de résister au temps-ennemi et de le transformer en allié reste la paix – avec soi-même, avec les autres et avec Dieu. Ces trois types de paix conturent la triple modalité de conserver l'identité individuelle par le rapport nécessaire à l'altérité qui perfecte l'être, en prolongeant aussi le temps humain en temps de la sacralité.

*Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
România*